

Тема 6 ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

План:

1. Екологічні проблеми сучасного землекористування.
2. Законодавство України у галузі охорони земель.
3. Основні напрямки охорони земель України.
4. Удосконалення нормативно-технічного забезпечення використання та охорони земель.

1. Екологічні проблеми сучасного землекористування.

Незважаючи на техніко-технологічні досягнення людського суспільства на початку третього тисячоліття все виразніше проявляються ознаки енергетичного, сировинного, водного, продовольчого, земельного і навіть повітряного дефіцитів. Особливої гостроти набирають проблеми екологічної чистоти навколишнього природного середовища, збереження його відтворювального, відновлювального та асимілятивного потенціалів, оскільки катастрофічно зростають обсяги забруднень, масштаби виснаження і деградації окремих ресурсів довкілля. Населення нашої планети щорічно збільшується на 70-80 млн. чоловік і невпинно озброюється дедалі могутнішою технікою та енергонебезпечними технологіями, здійснюючи на природу надмірно великий антропогенний тиск. Такі дії зумовлюють погіршення стану довкілля за всіма показниками, що в кінцевому результаті негативно позначається на здоров'ї людини та якості сільськогосподарської продукції.

Із 2,5 млрд. га загальносвітового фонду орнопридатних земель на сьогодні під рілля використовується 1,5 млрд. га. Отже, не використовуваний резерв світових земельних ресурсів становить 1 млрд. га, а це, як правило, не кращі за якістю землі. Не залученими до сільськогосподарського використання є переважно піщані, глинисті, кам'янисті, засолені, надмірно або недостатньо зволожені земельні угіддя на освоєння і використання яких необхідно здійснювати значні фінансові та матеріальні затрати. Також є невтішним стан оброблювальних світових земель, оскільки майже 50% зазнають негативного впливу водної та вітрової ерозії різного ступеня. Понад 60% загальної площі зрошувальних земель потерпають від засолення, осолонцювання і підтоплення, що в значній мірі знижує їхню родючість. Майже 20% світової ріллі має досить низький вміст гумусу (менше 1%), а також безструктурний склад ґрунтового покриву, який крім того, ще й бідний на мінеральні елементи живлення необхідні для одержання високих врожаїв. Після багатьох століть надмірного, нераціонального, хижацького використання фунтовий покрив нашої планети опинився в надзвичайно тяжкому стані, екологічна рівновага його є істотно підірвана. Сучасне сільськогосподарське виробництво з екологічного погляду - це не лише руйнування і виснаження ґрунтів, забруднення водою і повітря, порушення і деградація ландшафтів, а й знищення численних видів рослин і тварин, біологічне забруднення планети. Крім того, сільське господарство за нинішніх його технологій, методів та способів ведення – це ще й джерело багатьох захворювань людини, оскільки зростає забруднення довкілля, знижується якість продуктів харчування.

В деяких країнах світу падіння природної родючості ґрунтів перекривається

тимчасовими успіхами селекції, агротехніки, зростанням обсягів застосування мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів. Нинішнє покоління людей значною мірою живе за рахунок майбутніх поколінь, оскільки залишає їм виснажені ґрунти, деградовані та еродовані землі, забруднене довкілля. Такий напрям господарювання на землі рано чи пізно зумовить еколого-економічну катастрофу. Саме тому, вже сьогодні необхідно переходити на зовсім інші принципи землекористування, які повинні базуватися на радикальному підвищенні родючості ґрунтів за рахунок мобілізації екологічних чинників, застосування нових технологій обробітку і посіву, охороні земель від ерозії, деградації та виснаження. Високопродуктивне, конкурентоспроможне землеробство має органічно поєднуватися з раціональним, виваженим та безпечним землекористуванням.

Схожим, а можливо набагато гіршим є стан використання земельних ресурсів в Україні, яка особливо гостро відчуває негативні наслідки екологічно не обґрунтованого та нераціонального, екстенсивного і неефективного економічного розвитку в попередні десятиліття. Не маючи достатньої кількості власних енергоносіїв, вона продовжує за інерцією зберігати попередньо сформовану структуру суспільного виробництва. Більшість галузей промисловості ґрунтується на відсталій, природоруйнівній техніко-технологічній базі, що відзначається великою землемісткістю. Україна має один із найвищих у світі рівнів сільськогосподарської освоєності та розораності території. У власності та користуванні аграрних підприємств і господарств перебуває сьогодні 78% загальної території держави. Із цієї площі на сільськогосподарські угіддя припадає майже 42 тис. га, або приблизно 70% території, а на рілля – відповідно – 32,5 млн. га (53,8%). Землемісткість більшості галузей національної економіки, включаючи і аграрний сектор, у 2-4 рази вища, ніж у розвинутих країнах. Обробляючи величезні площі земельних угідь, одержуємо невисокі врожаї. При тому невиправдано розпорошуються дефіцитні матеріально-технічні, особливо енергетичні ресурси, а природі та суспільству завдається значної шкоди.

В Україні, площа якої в загальній світовій земельній території займає менше 0,5%, видобувається, переробляється і залучається до виробництва приблизно 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, що перебувають у господарському обігу. Для потреб населення та народного господарства використовується майже дві третини поверхневого стоку, що формується на території нашої держави, а також третина запасів підземних вод. За рівнем зарегульованості річного стоку і залучення до виробництва водних ресурсів Україна також посідає перші місця серед європейських країн. Зарегулювання поверхневого стоку призвело не тільки до втрати великих площ родючих заплавної земель, а й до появи багатьох негативних екологічних наслідків.

У гостру екологічну проблему перетворилися гідромеліорація сільськогосподарських угідь, водогосподарське і гідроенергетичне будівництво. Проведений аналіз засвідчує, що переважна більшість гідромеліоративних, водогосподарських і гідроенергетичних об'єктів перебувають в екологічному протиріччі із оточуючим середовищем. Зарегулювання рівнинних рік призвело до затоплення цінних заплавної земель, підтоплення прилеглих земельних ділянок, погіршення їхнього водно-повітряного режиму, заболочення та засолення

грунтового покриву. Порушилась структура теплового балансу у долинах зарегульованих рік, змінилися термічні параметри на прибережних територіях, що, в цілому, негативно позначилося як на екології, так і на економіці прибережних районів. Порушення природного ходу процесів з річкових басейнах завдало значної шкоди рибному господарству нашої держави, оскільки знизилася рибопродуктивність водних об'єктів і погіршилася якість риби. Економіка України зазнала великих втрат внаслідок підтоплення міст і сіл.

Аналіз розподілу і характеру використання земельного фонду України свідчить, що сформовані агроландшафти за своєю структурою нераціональні та екологонезбалансовані. Співвідношення між сільськогосподарськими та лісовими угіддями, між ріллею та іншими видами сільськогосподарських угідь є недоцільними та невиправданими ні з економічної, ні з екологічної позиції. Сьогоднішній стан земельного аграрного фонду, кадастрова оцінка якого у 2,5 рази перевищує середній показник країн СНД, викликає тривогу та стурбованість. Майже у всіх областях катастрофічно знижується родючість ґрунтів, збільшуються масштаби вітрової і водної ерозії, цілої низки інших негативних явищ. Перелік деградаційних процесів у ґрунтах України та ступінь їхнього прояву приведений у таблиці 1.

Таблиця 1.

Поширення деградаційних процесів у ґрунтах України

№ п/п	Тип деградації	Поширення (% від загальної площі відповідного ступеня)			
		легкий	середній	сильний	всього
1	Втрата гумусу і поживних речовин	12	30	1	43
2	Переуцільнення	10	28	1	39
3	Замулювання і кіркоутворення	12	25	1	38
4	Площинна водна ерозія	3	13	1	17
5	Підкислення	5	9	0	14
6	Заболочування	6	6	2	14
7	Забруднення радіонуклідами	5	6	0,1	11,1
8	Вітрова ерозія	1	9	1	11
9	Забруднення пестицидами і іншими органічними речовинами	2	7	0,3	9,3
10	Забруднення важкими металами	0,5	7	0,5	8

11	Засолення, підлуження	1	3	0,1	4,1
12	Лінійна водна ерозія	0	1	2	3
13	Побічна дія водної ерозії (замулювання водойм і інш.)	1	1	1	3
14	Зниження рівня денної поверхні	0,05	0,15	0,15	0,35
15	Деформація денної поверхні	0,04	0,23	0,08	0,35
16	Аридизація ґрунту	0,04	0,18	0	0,21

Площа еродованих земель в Україні становить близько 17,0 млн. га (41% від загальної кількості сільськогосподарських угідь). У складі еродованих земель 4,7 млн. га займають середньо- і сильноеродовані землі, в т.ч. – 68 тис. га землі, що повністю втратили гумусовий горизонт. Розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств, недосконалість техніки, перенасиченість сівозмін просапними технічними культурами сприяють щорічному збільшенню площі еродованих земель в середньому на 80 тис. га. Економічні збитки зумовлені процесами ерозії становлять 9,1 млрд. гривень, а втрати грошової вартості земель щонайменше в 1,5-2 рази більші, ніж сумарна виручка від експорту сільськогосподарської продукції.

Ерозія однозначно із процесами дегуміфікації спричиняють зменшення вмісту і запасів гумусу у всіх типах ґрунтів. Вміст гумусу у чорноземних ґрунтах зменшився на третину, а в окремих областях – майже вдвічі. Сумарні втрати гумус через мінералізацію та ерозію щорічно становлять 32-33 млн.т, що еквівалентно 320-330 млн. т органічних добрив. З продуктами ерозії щорічно з ґрунту виноситься 500 тис. т азоту, 400 тис. т фосфору, 7 млн. т калію.

На території України за рахунок специфічних факторів ґрунтоутворення та діяльності людини поширені землі як з кислою, так і лужною реакцією. Площі засолених та солонцюватих ґрунтів становлять 4,6 млн. га (10,9% всіх сільськогосподарських угідь), з яких 2,0 млн. га використовується під ріллею. Ґрунти із кислою реакцією ґрунтового розчину займають площу 11 млн. га, в т.ч. 4,4 млн. га мають рН менше 5,6. Збільшуються площі заболочених і підтоплених земель. Коефіцієнт використання земельної площі на зрошувальних і осушувальних землях не перевищує 0,8. Під водогосподарськими об'єктами зайнято 115 тис. га. За рахунок значної промислової освоєності України в її межах розташовано 161,4 тис. га порушених земель, що утворилися, в основному, за рахунок відкритого добування корисних копалин. Крім того, на стан земельних ресурсів України негативний вплив здійснюють гідрологічні та геохімічні аномалії (неотектонічні процеси, селі, зсуви, мочари, карст і подоутворення).

Невиправданої шкоди земельним ресурсам України завдала Чорнобильська катастрофа в результаті якої забруднено понад 8,4 млн. га сільськогосподарських угідь, на яких щільність забруднення радіоактивним цезієм перевищує 0,1 Кі/км кв. Найбільша площа радіоактивно-забруднених земель розташована у Житомирській

(70%) та північних районах Київської (15%) областей. Решта розподілилося у вигляді радіоактивних плям різної ступені активності, конфігурації і розміру на території Рівненської, Волинської, Чернігівської, Вінницької, Черкаської, Тернопільської областей.

В Україні погіршується якість та зменшується родючість ґрунтів, погіршується екологічний стан земельних ресурсів.

2. Законодавство України у галузі охорони земель.

Земля є основним національним багатством, ще перебуває під особливою охороною держави. Основні положення про охорону земель в Україні регламентуються Земельним кодексом України (2001 р.), Законом України "Про охорону земель" (2003 р.), Законом України "Про державний контроль за використанням та охороною земель" (2003 р.), Постановами Кабінету Міністрів України та іншими нормативно-правовими актами. Враховуючи неоцінене, незамінне значення земельних ресурсів у житті та розвитку людського суспільства, підтриманні екологічної рівноваги як в окремих регіонах, так і в цілому на планеті, територіальну обмеженість продуктивних земель їхня охорона повинна базуватися на концепції природоохоронного, ресурсозберігаючого, екологічно безпечного та економічно ефективного використання природно-ресурсного потенціалу земельного фонду.

Охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [5, 6].

Основним завданням охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель.

Охорона земель передбачає наступні **заходи**:

- обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землекористування;
 - захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого вилучення для інших потреб;
 - захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;
 - збереження природних водно-болотних угідь;
 - попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів;
 - консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь.
- Земельним кодексом України встановлені нормативи у галузі охорони земель

та відтворення родючості ґрунтів:

- 1) оптимального співвідношення земельних угідь;
- 2) якісного стану ґрунтів;
- 3) гранично допустимого забруднення ґрунтів;
- 4) показники деградації земель та ґрунтів.

Вперше у Земельному кодексі законодавчо закріплюється охорона ґрунтів і зазначається, що ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони. Але чомусь їхня охорона зводиться тільки до заборони власникам земельних ділянок і землекористувачам здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву без спеціального дозволу органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель. Хоча ґрунти земельних ділянок зазнають набагато ширшого спектру пошкоджень, що призводить до зниження їхньої продуктивності та деградації. Перелік порушень земельного законодавства приведений у таблиці 2.

Таблиця 2

Структура порушень земельного законодавства

	Порушення	Кількість	%
1	Псування сільськогосподарських та інших земель	4 588	8,1
2	Невжиття заходів боротьби з бур'янами	20 932	37,0
3	Використання земель не за цільовим призначенням, порушення природоохоронного режиму використання земель	9 317	16,5
4	Розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель	290	0,5
5	Неправильна експлуатація, знищення або пошкодження протиерозійних гідроспоруд, захисних лісонасаджень	151	0,3
6	Самовільні заняття земельних ділянок	17 197	30,4
7	Перекручення даних ДЗК і приховування інформації про наявність земель запасу або резервного фонду	596	1,1
8	Несвоєчасне повернення тимчасово зайнятих земель	343	0,6
9	Невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту	68	0,1
10	Самовільне відхилення від проектів внутрігосподарського землеустрою	175	0,3
11	Знищення межових знаків	1 123	2,0
12	Невиконання законних розпоряджень чи приписів	1 767	3,1
	Всього	56 547	100,0

Невтішній стан використання земельного фонду держави, відсутність централізованої служби і відповідальних за стан земельних ресурсів осіб змусив Верховну Раду України у 2003 р. прийняти Закони України «Про охорону земель», «Про державний контроль за виконанням та охороною земель».

У Законів України «Про охорону земель» вперше законодавчо регламентовано повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування в галузі охорони земель, вказано принципи державної політики у цій сфері, основними з яких є:

- забезпечення охорони земель як основного національного багатства українського народу;

- пріоритетність вимог екологічної безпеки у використанні земель як просторового базису, природного ресурсу та основного засобу виробництва;

- відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель;

- нормування і планомірне обмеження впливу господарської діяльності на земельні ресурси;

- поєднання заходів економічного стимулювання та юридичної відповідальності в галузі охорони земель;

- публічність у вирішенні питань охорони земель, використання коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів виділених на охорону земель.

Також у цьому Законі приведений перелік органів державної влади відповідальних за охорону земель. Державний контроль за використанням та охороною земель здійснює центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів, додержання вимог законодавства про охорону земель контролює центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, моніторинг родючості ґрунтів та агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення здійснює центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики.

Досить чітко регламентована система заходів у галузі охорони земель, яка включає:

- а) державну комплексну систему спостережень (топографо-геодезичні, картографічні, ґрунтові, агрохімічні, радіологічні та інші обстеження і розвідування стану ґрунтів і земель, їхній моніторинг);

- б) розробку загальнодержавних і регіональних програм, документації із землеустрою у галузі використання та охорони земель, що визначають склад та обсяги першочергових і перспективних заходів з охорони земель, а також обсягу і джерела ресурсного забезпечення виконання робіт з їхньої реалізації;

- в) здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування земель, які включають:

- поділ земель за цільовим призначенням з урахуванням природних умов, агробіологічних вимог сільськогосподарських культур, розвитку господарської діяльності та пріоритету вимог екологічної безпеки;

- перелік вимог щодо раціонального використання земель відповідно до району;

- визначення територій, що потребують особливого захисту від

антропогенного впливу;

- встановлення в межах окремих зон необхідних видів екологічних обмежень у використанні земель з урахуванням їх геоморфологічних, природно-кліматичних, ґрунтових, протиерозійних та інших особливостей відповідно до екологічного району;

г) економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель, підвищення родючості ґрунтів шляхом:

- надання податкових і кредитних пільг фізичним та юридичним особам, які за власні кошти здійснюють захист земель від ерозії та інші заходи, що передбачені загальнодержавними і регіональними програмами;

- звільнення землевласників і землекористувачів від плати за землю, за земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивації, консервації земель та інші види робіт щодо охорони земель;

- компенсування сільськогосподарських товаровиробникам недержавної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, техногенно-забруднених земель;

- застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного і природоохоронного призначення.

Підставою для економічного стимулювання заходів щодо охорони землі та підвищення родючості ґрунтів є заява землевласника чи землекористувача до якої додається висновок органів виконавчої влади з питань аграрної політики про покращення екологічного стану земель і підвищення родючості ґрунтів згідно з даними агрохімічного паспорта земельної ділянки.

Значна увага у цьому законі приділяється особливостям охорони ґрунтової родючості. З цією метою на землях сільськогосподарського призначення може бути обмежена діяльність щодо вирощування певних сільськогосподарських культур, застосування окремих технологій їхнього вирощування або проведення окремих агротехнічних операцій; заборона розорювання сіножатей і пасовищ; використання деградованих, малопродуктивних, техногенно забруднених ділянок.

З метою здійснення контролю за динамікою родючості ґрунтів систематично проводиться їхнє агрохімічне обстеження, видаються агрохімічні паспорти, де фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їхнього забруднення. Відомості агрохімічного паспорта земельної ділянки використовуються при:

- передачі її у власність або користування;
- проведенні грошової оцінки;
- визначенні розмірів плати;
- здійсненні контролю за станом родючості ґрунтів.

Закон України «Про охорону земель» чітко регламентує основні напрямки охорони земель при здійсненні різноманітних видів господарської діяльності (здійснені меліорації, ведені лісового та водного господарства, споруджені та експлуатації лінійних інженерних споруд, ведені містобудівної діяльності тощо). Також законом передбачено основні засади фінансування заходів охорони земель і ґрунтів за рахунок Державного та місцевого бюджетів, коштів землевласників і землекористувачів.

Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначає правові, економічні та соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель і спрямований на забезпечення раціонального використання і відтворення природних ресурсів та охорону довкілля.

Державний контроль за додержанням вимог законодавства про охорону земель у системі центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів здійснює Державна екологічна інспекція та її територіальні органи.

Моніторинг ґрунтів у системі центрального органу виконавчої влади з питань аграрної політики проводить Державна служба охорони родючості ґрунтів та її територіальні органи.

Державний контроль за використанням та охороною земель, дотриманням вимог законодавства України про охорону земель і моніторинг ґрунтів здійснюється шляхом:

- проведення перевірок;
- розгляду звернень юридичних і фізичних осіб;
- участі у роботі комісій при прийнятті в експлуатацію меліоративних систем і рекультивованих земель, захисних лісонасаджень, протиерозійних, гідротехнічних споруд та інших об'єктів, які споруджуються з метою підвищення родючості ґрунтів та забезпечення охорони земель;
- розгляду документації із землеустрою, пов'язаної з використанням та охороною земель;
- здійснення моніторингу ґрунтів та агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.

На основі прийняття цього закону були введені посади державного інспектора у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотриманням вимог законодавства України про охорону земель. Закон регламентує відповідальність державного інспектора, його права, особливості соціального та правового захисту.

3. Основні напрямки охорони земель України.

Еколого-економічна криза в Україні охопила практично всі сфери народного господарства і складові елементи навколишнього природного середовища. За оцінками економістів-екологів, щорічні втрати нашої держави від нераціонального використання природних ресурсів і тотального забруднення довкілля досягають 15-20% її національного доходу. Якщо негайно не взятися за радикальну охорону і всебічне екологічне відродження навколишнього природного середовища, насамперед ґрунтів, то будь-які економічні реформи можуть виявитися взагалі зайвими і марними. Держава, яка не розв'язує свої екологічні проблеми, не турбується про екологічнобезпечне функціонування народногосподарського комплексу, не має майбутнього.

Сьогодні практично всі розуміють катастрофічність екологічної ситуації та подекуди роблять перші кроки у напрямі аграрної та земельної реформи, але негативні тенденції зупинити не вдається. Так, частка пасовищ і сіножатей за

останній період суттєво не змінилася і залишається на досить низькому рівні, хоча в багатьох країнах їхня питома вага нерідко досягає 50%. Майже не збільшуються площі полезахисних лісонасаджень, немає помітних зрушень у структурі агроландшафтів. На сьогодні у користуванні перебуває майже 1 млн. га ріллі з крутизною схилу понад 5° та ще 2,1 млн. га ріллі – із схилами від 3 до 5°. Загальна площа сільськогосподарських угідь з крутизною схилів понад 3° становить 4,5 млн. га, у тому числі ріллі – 3 млн. га або відповідно 10,7% і 9,1% всієї площі зазначених видів угідь. Такі угіддя необхідно поступово перепрофілювати, змінивши напрям використання, або консервувати з метою природної реабілітації, переводити в біосферно-охоронні території або включати до природо-заповідного фонду.

Наслідки неефективного землекористування суспільство змушене компенсувати дедалі більшими додатковими затратами матеріально-технічних та трудових ресурсів. Набагато вигідніше спрямувати ці кошти на боротьбу не з наслідками, а з причинами ерозії, деградації і виснаженням ґрунтів, еколого-економічної кризи в сучасному аграрному землекористуванні. Ефективне розв'язання проблеми радикального поліпшення природокористування та охорони земель, в тому числі землекористування та охорони земель, на сьогоднішньому етапі неможливе без виваженої і послідовної політики держави, єдиної науково-обґрунтованої програми у галузі охорони єдиного земельного фонду, дійового контролю за ходом її реалізації і цільовим використанням виділених бюджетних коштів. При цьому держава повинна застосовувати гнучку систему як стимулюючих, так і примусових важелів та інструментів впливу на землевласників і землекористувачів, від яких насамперед і залежить стан нашого національного багатства – земельних ресурсів.

З метою подолання деструктивних явищ і процесів, координації дій у галузі охорони земель фахівцями Державного комітету по земельних ресурсах, наукових установ УААН розроблено Проект Національної програми охорони земель.

Методологічною основою Програми є концепція природоохоронного, ресурсозберігаючого, екологічнобезпечного та економічно-ефективного використання природно-ресурсного потенціалу земельного фонду – як територіального базису розвитку продуктивних сил і розселення, головного засобу сільськогосподарського виробництва та предмета праці, основи збалансованого функціонування біосфери, фактора соціального благополуччя.

Програма охорони земель передбачає систему міжнародних, державних, регіональних адміністративно-господарських, нормативно-правових, технологічних, суспільно-виховних заходів і дій щодо охорони та раціонального використання земельних ресурсів спрямованих на:

- забезпечення бережного використання землі як територіально-життєвого простору і, в першу чергу, під господарсько-виробничими комплексами та населеними пунктами;
- збереження якісного стану і родючості ґрунтів, розширене відтворення продуктивності земель;
- відновлення та посилення екологічної функції і середовище формуючої ролі ґрунтового покриву;
- охорону та розвиток рекреаційного і лікувально-оздоровчого потенціалу

території;

- посилення інформаційно-просвітницької та еколого-виховної діяльності.

В основу заходів щодо охорони та екологічного захисту земель покладені наступні принципи:

- збереження ґрунтів і посилення їхніх корисних властивостей, максимально можливе запобігання втрат сільськогосподарських земель;

- недопущення забруднення, захащування, засмічення ґрунтів шкідливими відходами виробництва і споживання, порушення земель та знищення ґрунтового покриву;

- мінімізація промислової, гірничодобувної, сільськогосподарської та інших видів діяльності, яка погіршує стан та екологічну роль земельних ресурсів;

- запобігання і усунення негативного впливу забруднених і порушених земель на навколишнє середовище, природні ресурси, соціальний розвиток суспільства та здоров'я населення;

- збереження цінних природних територій і об'єктів, генофонду рослинного і тваринного світу, в тому числі рідкісних видів тварин і рослин та таких, що перебувають перед загрозою знищення, збільшення площ та поліпшення умов функціонування земель рекреаційного, оздоровчого, природоохоронного та історико-культурного призначення;

- чітке розмежування заходів щодо контролю охорони і використання земельних ресурсів з функціями організації їхнього господарського використання;

- невідворотність відповідальності за невиконання заходів Програми охорони земель і обов'язковість землеохоронної діяльності.

Основні параметри та етапи Національної програми охорони земель України приведено у таблиці 3.

Таблиця 3

Основні параметри Національної програми охорони земель України

№ п/п	Назва заходу, одиниці виміру	До початку реалізації програми	Перший етап (4р.)	Другий етап (5р.)	Третій етап (5р.)
1	Розробка проектів землеустрою з виносом в натуру, тис. га	322	3355	27159	11150
2	Розширення площ земель природоохоронного, оздоровчого та історико-культурного призначення, тис. га	1595,2	-	-	1344,5
3	Зменшення с/г освоєності території, % до суші	72,2	71,5	-	70,3
4	Зменшення розораності території, % до суші	57,5	54,9	-	51,2

5	Протиерозійні агротехнічні заходи, тис. га щорічно, в т.ч.:				
	- безвідвальний обробіток ґрунту;	4720	10295,4	11690,0	12678,3
	- щілювання ґрунтів;	2916	8316,8	9000,0	9693,0
	- щілювання сінокосів і пасовищ;	831,0	2614,1	3105,4	3800,8
	- посів спеціальними протиерозійними сіялками;	17587,3	5217,4	6381,5	7078,6
	- залуження еродованої ріллі;	88,2	3678,7	476,3	376,5
	- поверхнєве покращення кормових угідь;	1683,3	3458,4	3675,7	3924,8
		550,1	1447,8	4385,0	5014,6
6	Створення полезахисних лісових смуг і захисних лісових насаджень, млн. грн.	21,9	92,49	241,0	528,0
7	Внесення органічних добрив, млн. т щорічно	140,0	154,0	218,0	278,0
8	Внесення мінеральних добрив, кг/га в рік	40,0	65,0	156,0	163,0
9	Вапнування кислих ґрунтів, тис. га	1480,0	6456,0	10075,0	10075,0
10	Гіпсування солонцевих ґрунтів, тис. га	255,0	1205,0	2290,0	2290,0
11	Культуртехнічні роботи, тис. га	332,0	1552,0	3300,0	3300,0
12	Добування сапропелю для удобрення, тис. га	55,0	560,0	1185,0	1200,0
13	Агрохімічна паспортизація, тис. га	8580,0	34387,0	34457,0	34457,0
14	Консервація деградованих і радіаційно забруднених земель, тис. га		946,4		1392,8
15	Рекультивация порушених земель, тис. га.	8,14	35,74	50,80	60,20

Програмою передбачається здійснити екологічну оптимізацію структури агроландшафтів землевпорядкуванням територій на площі 41,8 млн. га, що суттєво посилить саморегуляційні процеси в ґрунтах з мінімальними затратами енергії і ресурсів, підвищить стійкість агроландшафтів до деструктивних процесів. Частка природних територій у складі агроландшафтів повинна бути доведена до 5% від загальної площі сільськогосподарських угідь. Структурно ці території будуть узгоджені з розміщенням інших відтворювальних елементів ландшафтів природної рослинності, об'єктів природно-заповідного фонду, захисних і охоронних лісонасаджень та ін.

Додатково будуть створені ареали природних територій в агроландшафтах, з'єднані між собою та з існуючими масивами природних кормових угідь, лісів, захисними зонами штучних і природних водойм, територіями і об'єктами природно-заповідного фонду, смугами екологічної безпеки. Розташування ареалів природної деревно-чагарникової та трав'яної рослинності зі сприятливими умовами для флори та фауни здійснюватиметься на вододілах та тальвегах, суфозійних западинах з постійною водною поверхнею.

Буде проведено резервування цінних природних територій і об'єктів з метою збереження генофонду тваринного і рослинного світу, в тому числі місць розташувань рідкісних видів тварин і рослин, та таких, що перебувають під загрозою знищення, поліпшення рекреаційної діяльності та подальшого розвитку

системи природно-заповідного фонду. Передбачено додатково до існуючого природно-заповідного фонду виділити 1344,5 тис. га нових ландшафтно-територіальних комплексів і створити відповідний режим їхнього використання. З метою відновлення і посилення середовище формуючої ролі та естетичної цінності природних і антропогенних ландшафтів передбачається додаткове створення їхніх конструктивних елементів на площі 94,5 тис. га. Загальну площу відносно незмінених природних територій в ландшафтах буде доведено до 17,2 млн. га. Після завершення передбачених Програмою заходів щодо збереження біологічного різноманіття питома вага природних територій буде суттєво збільшена, лісистість території становитиме 18,8%, сільськогосподарська освоєність території зменшиться до 70,3%, а розораність – з 57,5 до 51,2%.

Захист земель від ерозії здійснюватиметься відповідно до цільових програм і планів на основі землевпорядних, містобудівних і інших проектів, що забезпечують підвищення протиерозійної стійкості території. З цією метою на землях сільськогосподарського призначення буде широко впроваджуватися ґрунтозахисна система землеробства з контурно-меліоративною організацією території, що передбачає диференційоване використання земель залежно від рельєфу, ґрунтово-екологічних умов. Також передбачається впровадження та створення смугастої, мозаїчної структури ландшафтів.

Система ґрунтозахисного обробітку здійснюватиметься диференційовано в залежності від ґрунтово-кліматичних умов і буде спрямована на мінімізацію заходів обробітку з максимально можливим використанням рослинних решток. В зоні Полісся питома вага ґрунтозахисного обробітку із залишенням на поверхні рослинних решток становитиме 40-50%, в зоні Лісостепу – 60-70%, а в Степу, де має місце одночасна дія вітрової та водної ерозії – 80-90% від загальної площі інтенсивного обробітку земель. На схилових землях з метою зменшення інтенсивності поверхневого стоку води і зниження інтенсивності ерозійних процесів широко застосовуватиметься різноглибинне щілювання.

В умовах інтенсивного прояву водно-ерозійних процесів і дефляції агротехнічні заходи будуть доповнюватися лісо-, лукомеліоративними та гідротехнічними. Наряду із створенням нових будуть реконструйовані існуючі лісорегулюючі насадження на площі 710,7 тис. га, а також проведені лісівничі заходи з догляду за лісомеліоративними насадженнями на площі 268,4 тис. га. Протиерозійні гідротехнічні споруди (земляні вали, водоспрямовуючі, водоскидні та водозатримуючі гідротехнічні споруди), як найбільш капіталоемні, створюватимуться на тих територіях, де агротехнічні та лісомеліоративні заходи не забезпечують підвищення протиерозійної стійкості ландшафтів. Обсяги будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд будуть зменшуватися за умови реалізації передбачених Програмою заходів поліпшення структури земельних угідь, впровадження протиерозійних агротехнічних заходів та консервації еродованих земель.

Програмою передбачається оптимізація структури посівних площ і сівозмін для різних природних зон. Так, в Полісі планується посилення ґрунтозахисної ефективності агрофітоценозів, застосування післяжнивних, поукісних та ущільнених посівів, збільшення питомої ваги багаторічних трав. В Лісостепу передбачається

зменшення питомої ваги просапних культур і збільшення площі посівів зернових колосових культур суцільного посіву, багаторічних трав, особливо бобових, та впровадження на схилових землях смугового і контурно-смугового розміщення культур в комплексі з водорегулюючими, лісомеліоративними та гідротехнічними заходами. В зоні Степу планується оптимізувати питому вагу чорного пару, смугового розміщення культур у комплексі з лісомеліоративними та гідротехнічними заходами, спрямованими на максимальне затримання поверхневого стоку.

Програмою передбачено виконання комплексу організаційно-господарських, технічних і технологічних заходів щодо усунення явищ деградації ґрунтового покриву зрошуваних і осушуваних земель, попередження негативного впливу гідротехнічних систем на довкілля. Зокрема, планується здійснити в необхідних обсягах роботи з попередження осолонцювання і засолення зрошуваних земель, їхнього підтоплення, декальціювання, дегуміфікації, опідзолення та підкислення, недопущення переосушення, мінералізації, механічного спрацювання і дефляції осушених земель. Передбачається часткова ренатуралізація осушених болотних утворень, резервування природоохоронних територій, збереження найбільш типових ділянок-еталонів природних екосистем. Площі зрошуваних та осушуваних земель в кожному регіоні будуть доведені до екологічно та економічно обґрунтованих розмірів.

У Програмі заплановано проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель, використання яких у сільськогосподарському виробництві екологічно небезпечне і економічно недоцільне, а також ділянок забруднених шкідливими речовинами.

Консервація земель здійснюватиметься диференційовано, з урахуванням стану ґрунтів і структури сільськогосподарських угідь. Орні землі та природні кормові угіддя з сильно змитими та частково середньо змитими ґрунтами на схилах понад 7° і сильнодефльованими ґрунтами, а також з такими, що мають щільність радіоактивного забруднення понад 15 Кі/км кв та характеризуються високими коефіцієнтами переходу радіонуклідів в системі «ґрунт-рослина» будуть заліснюватися. Орні землі з середньо- та сильнозмитими ґрунтами, що розміщені на схилах понад 7° будуть консервуватися залуженням або залісненням з урахуванням ландшафтних і ґрунтово-кліматичних умов. З активного господарського обігу буде вилучено 3,7 млн. га сільськогосподарських угідь і проведена їхня консервація на площі 2,4 млн. га, з них 1,8 млн. га – буде залужено, 0,6 млн. га – заліснено. Очікується, що за рахунок консервації та оздоровлення деградованих і небезпечно забруднених земель відбудеться підвищення продуктивності та екологічної стабільності агроландшафтів, поліпшиться еколого-економічна ефективність землеробства, сталість землекористування і умови життя населення.

Враховуючи необхідність удосконалення структури угідь та збагачення ландшафтів природними компонентами, основними напрямками рекультивації порушених земель є лісогосподарський, водогосподарський та рекреаційний. Всього до 2010 року передбачається рекультивувати 146,5 тис. га порушених земель.

У Програмі передбачається здійснення заходів щодо попередженні карстоутворення, захисту карстонебезпечних територій від техногенної активізації

небажаних процесів. Такі заходи будуть здійснюватися на основі тампонажу порожнин, дренажу закарстованих ділянок, профілактики просідання підроблюваних територій та захист підроблювальних земель, запобігання явищ зсуву і рекультивації уражених зсувами територій.

Заплановані заходи щодо збереження, охорони та поліпшення функціонування земель великої соціальної та екологічної цінності, а саме: природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого, історико-культурного призначення, резервування територій унікальних бальнеологічних, грязевих і пляжних приморських ресурсів, а також територій майбутнього природно-заповідного фонду.

З метою виконання передбачених заходів вкрай необхідно провести законодавче закріплення функціонального розвитку особливо цінних територій в Україні, встановити науково обґрунтовані пріоритети функціонального використання і збереження біологічного різноманіття, охорони земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, впровадити кадастр цих земель. Реалізація передбачених у Програмі заходів дасть змогу до 2010 року розширити площі земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення з 1,6 до 2,94 млн. га.

Фінансування заходів Національної програми Охорони земель передбачається здійснювати за рахунок коштів власників землі і землекористувачів, бюджетних асигнувань, іноземних інвестицій та залучення інших джерел. З рахунок коштів державного і місцевого бюджетів здійснюватиметься проведення:

- інвентаризація земель, оновлення планово-картографічних матеріалів, створення та ведення національного банку даних про стан земельного фонду;
- ґрунтове обстеження та агрономічну паспортизацію полів;
- хімічну меліорацію ґрунтів;
- капіталомісткі регіональні ґрунтоохоронні заходи з тривалими термінами окупності (реконструкція агроландшафтів, будівництво протиерозійних гідротехнічних і противозсувних споруд, створення та реконструкція захисних лісових насаджень);
- рекультивація порушених земель збанкрутілих або ліквідованих підприємств, установ і організацій;
- відновлення екологічної цінності земель, що зазнали погіршення як з вини власників землі і землекористувачів;
- економічне стимулювання власників землі і землекористувачів за здійснення заходів з охорони земель;
- наукові дослідження у галузі охорони та раціонального використання земель, ведення державного земельного кадастру і моніторингу земель.

За рахунок коштів власників землі і землекористувачів здійснюватиметься:

- підвищення родючості ґрунтів (придбання та внесення органічних і мінеральних добрив);
- залуження угідь;
- обробіток ґрунту та удосконалення систем землеробства.

Загальна кошторисна вартість робіт з охорони земель та підвищення родючості ґрунтів, що передбачені Програмою, розрахована в цінах 1996 р.

становить 10,9 млрд. гривень бюджетних асигнувань. Поетапна реалізація Програми шляхом здійснення комплексу організаційних, еколого-економічних, соціально-правових та інших заходів з урахуванням особливостей реформування земельних відносин дасть змогу зупинити процес деградації ландшафтного і біологічного різноманіття, мінімізувати ерозійні процеси та створити стійку агроекологічну систему нарощування біоресурсного потенціалу земель, підвищити економічну ефективність їхнього використання в 1,6-1,8 рази, зменшити негативний вплив деградації земель на здоров'я населення. Буде значно поліпшено екологічне співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових і водних ресурсів, суттєво зменшено площу еродованих і ерозійно небезпечних земель у господарському обсягу.

4. Удосконалення нормативно-технічного забезпечення використання та охорони земель.

Неодмінною умовою вступу нашої держави до Світової Організації Торгівлі та стати членом європейської спільноти є підготовка стандартів і нормативів, гармонізованих з європейськими.

Одним з найважливіших напрямів поліпшення стану земельних ресурсів та стабілізації екологічного стану є обґрунтування, розробка та запровадження системи нормування і стандартизації в галузі землекористування.

У зв'язку з цим повинна бути передбачена заміна застарілих державних та галузевих стандартів, будівельних норм і правил, розробка технічних умов щодо проектування, будівництва, відновлення та експлуатації протиерозійних гідротехнічних споруд і протиерозійних агролісомеліоративних заходів, тощо.

Стандартизація в галузі використання та охорони земель передбачає розробку нормативних документів із стандартизації, що стосуються методик визначення властивостей земель, вимог до роботи з інформацією про якісний стан земель, раціонального використання земель, умов надання послуг у сфері охорони земель, правил проектування земельних ділянок та ін.

Необхідність розвитку стандартизації в сфері охорони і раціонального використання земель (ґрунтів) визначається також загостренням екологічної та ресурсної ситуації в Україні, проявами різного роду деградаційних явищ і процесів тощо.

Згідно з Законом України «Про стандартизацію» функції формування та оновлення нормативної бази України шляхом розроблення стандартів різних рівнів та видів, а також їх гармонізація з міжнародними та європейським стандартами покладено на технічні Комітети стандартизації.

У сфері ґрунтознавства, агрохімії та охорони ґрунтів таким є Технічний Комітет стандартизації ТК142 «Ґрунтознавство», який створено на базі ННЦ «ІГА імені О.Н. Соколовського».

На сьогодні основоположними документами, які розроблено ТК142 «Ґрунтознавство» є: Концепція розвитку стандартизації у сфері ґрунтознавства, агрохімії та охорони ґрунтів; Концепція системи стандартизації та нормування у сфері сталого землекористування; проект Програми комплексної стандартизації в галузі ґрунтознавства, агрохімії та охорони ґрунтів, гармонізованої з міжнародною

системою стандартизації, проект галузевої Програми стандартизації та нормування сталого землекористування та охорони ґрунтів, ДСТУ 4976:2008 Комплекс стандартів у сфері охорони ґрунтів.

Основні положення. Ці документи установлюють мету, принципи, основні завдання, структуру побудови національної нормативної бази, об'єкти стандартизації та організацію робіт зі стандартизації у сфері охорони і раціонального використання земель (ґрунтів).

З урахуванням положень розроблених документів, створювана національна нормативна база враховує основні принципи міжнародних, регіональних та національних систем розвинутих зарубіжних країн, відповідно до інтересів України, а також основні завдання центральних органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів, аграрної політики, охорони навколишнього природного середовища в забезпеченні проведення єдиної науково - технічної політики у цій сфері.

Основними завданнями стандартизації у сфері охорони і раціонального використання земель (ґрунтів) є забезпечення:

- відповідності об'єктів стандартизації своїй призначеності;
- захисту та збереження земельних та інших природних ресурсів;
- установлення оптимальних вимог до вирощуваної с/г продукції, процесів та послуг;
- безпечності вирощуваної с/г продукції, процесів та послуг для життя та здоров'я людей, тварин та рослин;
- якості вирощуваної с/г продукції, процесів та послуг, відповідно до рівня розвитку науки, техніки, технологій і потреб людей;
- охорона навколишнього природного середовища;
- заощадження усіх видів енергетичних ресурсів, поліпшення техніко-економічних показників виробництва;
- впровадження новітніх технологій оновлення виробництва та підвищення його продуктивності;
- безпеки господарських об'єктів, складних технічних систем з урахуванням допустимого ризику виникнення природних і техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій;
- технічної та інформаційної сумісності і взаємозамінності;
- збіжності та відтворюваності результатів вимірювань, аналізування та контролювання, що виконуються у даній сфері.

Для ефективного розвитку створюваної національної нормативної бази її необхідно будувати згідно з основними напрямками, які складаються з організаційно - методичних документів, документів щодо регламентації процесів та щодо регламентації робіт.

На сьогодні, ТК 142 «Ґрунтознавство» розроблено біля 300 нормативних документів, що складають основу таких комплексів:

- моніторинг, бонітування та агрохімічна паспортизація земель сільськогосподарського призначення;
- класифікація ґрунтів природно-кліматичних зон України за показниками якості та родючості;
- методи та засоби відтворення родючості ґрунтів та запобігання

техногенному забрудненню земель;

- методи визначення складу та властивостей ґрунтів;
- добровільна сертифікація земель (ґрунтів) с/г призначення;
- галузеві стандартні зразки ґрунту.

Усі ці комплекси стандартів орієнтовано на вирішення завдань збереження родючості ґрунту, мінімізації негативного впливу на ґрунти тощо.

Побудована за таким розподілом національна нормативна база сприяє розробленню та впровадженню:

- національної термінології з питань охорони земель (ґрунтів);
- системи екологічних нормативів для ґрунтів і відповідних нормативних документів;
- системи показників для регламентації антропогенного навантаження на ґрунтовий покрив і системи оцінювання екологічного стану ґрунтів;
- системи екологічної експертизи і сертифікації земельних ділянок відповідно до екологічних вимог та даних моніторингу земель;
- системи методів та засобів визначення та оцінювання якісного стану ґрунтів та регламентації процесів контролю.

Належного розвитку не набули такі актуальні та перспективні комплекси нормативних документів:

- особлива охорона ґрунтів;
- використання техногенно-забруднених ґрунтів та моніторинг радіонуклідно-забруднених земель;
- бонітування ґрунтів і оцінка;
- землі, призначені для органічного виробництва;
- рекультивація земель;
- нормативи збереження видового різноманіття ґрунтів;
- оптимізація співвідношення земельних угідь України;
- впровадження моделей сертифікації земель (ґрунтів) с/г призначення та розроблення методів і засобів проведення інспекційного контролю цільового використання сертифікованих земельних ділянок;
- науково-методичне та інформаційне забезпечення заходів щодо раціонального використання земель (ґрунтів с/г призначення).

Для реалізації земле- і ґрунтоохоронних заходів та нормативно-правових актів треба задіяти низку нормативів і виконавчих механізмів, а саме:

- Нормативи оптимального співвідношення земельних угідь. Оптимізацію треба здійснити перш за все за рахунок поступового зменшення площі ріллі і відповідного збільшення площі еколого стабільних угідь (пасовищ, луків, лісонасаджень тощо). Через строкатість природно-антропогенних умов і факторів деградації земель, нормативи оптимізації треба обґрунтувати і увести з урахуванням регіональної специфіки. Цей захід буде сприяти зменшенню інтенсивності ерозії, призупинить замулення річок, збільшить біологічну розмаїтість сільського ландшафту, його естетичну привабливість і взагалі покращить екологічну ситуацію в країні;

- Нормативи якісного стану ґрунтів. Для їх опрацювання треба критично переглянути і регіоналізувати фізичні, хімічні, біологічні і інші критерії та

параметри якості ґрунтів (щонайменше кореневмісного шару), що визначають умови вирощування с/г культур і які треба шляхом узагальнення трансформувати у бонітувальні шкали і оцінки придатності ґрунтів до вирощування певних культур. Для несільськогосподарських угідь - розробити інші нормативи, що відповідають основному призначенню земель (для забудови, оздоровлення, історико-культурних цілей, заліснення, енергетики, транспорту, оборони тощо);

- Нормативи гранично - допустимого забруднення ґрунтів. Строкатість промислових викидів і просторових властивостей ґрунтів обумовлює дуже велику строкатість рівня забруднення ґрунтів країни - від майже абсолютно чистих заповідних земель до територій, непридатних для життя і будь-якого використання. Строкатість забруднення потребує налагодження ретельного контролю вмісту забруднювачів у ґрунтах, рослинницькій продукції і тваринницькій, поверхневих і підґрунтових водах. Саме тому потрібно детальне нормування не тільки забруднення ґрунтів, але й тісно пов'язаних з ними компонентів довкілля;

- Нормативи деградації земель і ґрунтів. Основні причини деградації ґрунтів - надмірна розораність, дефіцит органічних і мінеральних добрив, недостатня захищеність ґрунтів агролісомеліоративними заходами і невисока якість технологій використання ґрунтів. В Україні найбільш розповсюдженими видами деградацій є втрата ґрунтами гумусу, переущільнення та ерозія. Інші види деградацій (підкислення, підлуження, засолення, осолонцювання тощо - всього близько 17) розповсюджені на менших площах. Основна мета розробки нормативів - точна і попереджувальна діагностика стану ґрунтів і об'єктивне планування інвестицій на їх охорону у відповідності до стану (сприятливий - заходи із стабілізації, загрозливий - заходи з профілактики, поганий - радикальні заходи, катастрофічний - вивід з користування тощо).

Покращення фінансування заходів з охорони земель. Одним із найскладніших завдань у сучасних умовах є фінансування заходів з охорони земель і відтворення родючості ґрунтів. Згідно із Законом України «Про плату за землю» не менше 30% необхідно централізувати для здійснення робіт, пов'язаних з поліпшенням використання та охорони земель. Доцільно внести зміни до Закону України «Про плату за землю» щодо екологічної складової плати за землю - насамперед за зниження родючості ґрунтів.